

Доц. др Јован Ј. Алексић*

Филозофски факултет Универзитета у Приштини

са привременим седиштем у Косовској Митровици

КОРЕНИ И УЗРОЦИ ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ (1875–1878) У ОГЛЕДАЛУ НАУЧНОГ ОПУСА МИЛОРАДА ЕКМЕЧИЋА¹

Апстракт: У рукопису се на основу анализе садржаја радова Милорада Екмечића, уз коришћење дела других релевантних аутора, говори о Екмечићевим научним становиштима према факторима који су довели до избијања Велике источне кризе (1875–1878). Познато је да је тема докторске дисертације овог еминентног југословенског и српског историчара била посвећена устанку у Босни (1875–1878). У њој је Екмечић обрадио узроке, ток и последице специфичне социјалне и националне револуције која се одиграла на споменутом простору од 1875. до 1878. године. Према Екмечићевом схватању, народни устанак у Херцеговини и Босни 1875–1878. био је само један беоцуг у ланцу Велике источне кризе, која је, опет, била само једна од етапа у историјској генези Источног питања. Узроци почетка Велике источне кризе путем „Невесињске пушке“ свакако су били много дубљи него што се чини. Њима се Екмечић није бавио само у својој дисертацији, већ и у другим монографијама и посебним чланцима. Покушај давања одговора на питање историографског значаја Екмечићевих закључака о проблематици историјског порекла Велике источне кризе представља основни задатак нашег рада.

Кључне речи: Милорад Екмечић, историја историографије, Велика источна криза (1875–1878), Османско царство, велике силе, Невесињска пушка, Херцеговина, Босна.

*

На простору југоисточне Европе „дуги 19. век“ био је обележен дихотомним, међусобно условљеним процесима. Њихови корени сезали су до краја Бечког рата (1683–1699) и почетка постепеног

* jovan.aleksic@pr.ac.rs

¹ Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-136/2025-03/200184). Напомињемо да се у оквиру овог рада налазе унеколико прерађени, измењени и допуњени делови текста ауторове докторске дисертације „Живот и дело Милорада Екмечића (1928–2015)“.

опадања моћи Османског царства (према неким научницима, чак и до продора Османлија на Балкан²). Први споменути „процес дугог трајања“ односио на тежње балканских хришћанских народа за ослобођењем од Османске империје и њихову борбу за стварање националних држава; други је подразумевао отпор првом, уз покушаје темељне реорганизације Османског царства у циљу његовог опстанка и ревитализације. Уколико у наведени историјски контекст уведемо и незаобилазни фактор великих сила (Велика Британија, Русија, Француска, Хабзбуршка монархија (касније и Италија и Немачка)), њихове различите интересе и утицаје, добићемо својеврсни геополитички галиматијас познат под именом Источно питање.³

Еминентни југословенски и српски историчар Милорад Екмечић се од најранијих дана своје научне каријере „хватао укоштац“ са одређеним аспектима ове комплексне проблематике. Од „чланка–првенца“ „Почетак босанског устанка 1875. године“, објављеног у „Годишњаку Историског друштва Босне и Херцеговине“ 1954. године, па све до *Радова из историје Босне и Херцеговине XIX века* (1997.) и његове последње синтезе *Дуго кретање између клања и орања* (2007.), Екмечићева истраживачка пажња била је усмерена према крупним, замршеним и вишеслојним процесима који су обликовали повест Источног питања, посебно његовог сегмента везаног за развој прилика у југоисточној Европи. Тиме се бавила и његова докторска дисертација „Устанак у Босни 1875–1878“, одбрањена на Свеучилишту у Загребу 1958. године.⁴ Вреди напоменути да је у унеколико

² Такво становиште заступао је историчар Васиљ Поповић, један од првих истраживача Источног питања у југословенској и српској историографији. – Васиљ Поповић, *Источно питање: историски преглед борбе око опстанка османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд: Издавачка књижевница Геце Кона, 1928, 5–10.

³ Више о томе видети у: Stanford Shaw, Ezel Kurel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II. Reform, Revolution and Republik: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977; Leften Stavros Stavrianos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd: Equilibrium, 2005; Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд: Српска књижевна задруга, 2004; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд: Службени лист СРЈ, 1995; *Историја српског народа, књ. V–I*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981; *Историја српског народа, књ. V–2*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981; Душан М. Бервић, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије (1848–1878)*, Београд: Гутенбергова галаксија, 2000; Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд: Сlio, 2007; Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд: Завод за уџбенике, 2007.

⁴ Јован Ј. Алексић, „Живот и дело Милорада Екмечића (1928–2015)“ (Докторска дисертација, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет 2021), 278; У даљем тексту: Ј. Алексић, „Живот и дело Милорада Екмечића“... .

измењеним издањима штампана четири пута – 1960. 1973. 1996. и 2021. године. Према Екмечићевом сведочењу у трећем издању *Устанка у Босни 1875–1878.*, основни подстицај за истраживање ове тематике пружио му је чланак Васиља Поповића „Маргиналије к проблематици ризорђимента и југословенства“ из 1935. године, у којем је овај знаменити историчар изнео мисао о аграрном питању у Босни и Херцеговини као „нужном корелату“ националне борбе за ослобођење и уједињење.⁵

Екмечић је током вишедеценијских истраживања покушавао објаснити историјски смисао Источног питања, извршити његову адекватну периодизацију, показати како је оно утицало на развој не само Леванта и Балкана, већ и међународних односа у целини. За разлику од Васиља Поповића, сматрао је да је Источно питање отворено крајем 18. столећа на подстицај Русије, Пруске и Аустрије, тек пошто је постигнут споразум око поделе Пољске. Самим тим је Источно питање, према Екмечићевом схватању, заправо било шире него што се обично подразумева и није се сводило само на деобу територија ослабљене Османске империје. Реч је о прерасподели моћи и начину споразумевања у глобалним односима између западноевропских држава и Русије. Њихова „линија раздвајања“ зона утицаја се, према Екмечићевим истраживањима, „повлачила преко јужнословенског простора и увек је била разлог његове политичке нестабилности“.⁶ Из тога је следио Екмечићев закључак „да Источно питање у свом класичном облику може постојати само у својој суженој варијанти, као питање разграничења сфера утицаја Русије и Запада на рачун балканских народа“, без обзира на то што оно има шири значај.⁷

Јако битан мотив интересовања великих сила за подручје Балкана Екмечић је препознавао у стратешкој важности Цариграда, Босфора и Дарданела. Он је у једном опширном интервјуу за *Недељне информативне новине (НИН)* истакао да је Наполеон, у време пропасти Млетачке републике 1797. године, формулисао стратешки аксиом који каже да поседовање Јонских острва има исти стратешки значај као и поседовање целе Италије. Пратећи ову Наполеонову мисао, Екмечић је подвукао да „ко поседује мореузе, осуђен је од историје да влада оним подручјем које је некада уздигло Византију и касније Отоманско царство“.⁸

⁵ Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, Београд: Службени лист СРЈ: Балканолошки институт САНУ, 1996, 9; У даљем тексту: М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878...*, .

⁶ Милорад Екмечић, „Покушаји периодизације и дефиниције Источног питања“, *Срби на историјском раскришћу*, Београд: Српска књижевна задруга, 1999, 84.

⁷ Исто, 84.

⁸ Милорад Екмечић, „Полемика о Југославији“, *Недељне информативне новине (НИН)*, год. 38, бр. 2037 (14. јануар 1990. године), Београд 1990, 36–37.

Наведеним начином интерпретације геополитичког значаја југоисточне Европе Екмечић је показивао да су сви процеси у историји јужнословенских народа били смештени у вишеслојне комплексне спољнополитичке оквире, изван којих се нису могли посматрати као потпуно самосталне целине. Из тог факта произилазило је Екмечићево уверење да су Источном питању на јужнословенском простору били подређени сви други процеси од његовог отварања.⁹

Једна од најважнијих етапа у вишевековној генези Источног питања свакако је била Велика источна криза (1875–1878), покренута устанком у Херцеговини и Босни, којем је Екмечић посветио своју докторску дисертацију. Благодаревши чврстој хеуристичкој основи рукописа, заснованом на изучавању прворазредне архивске грађе, периодике и релевантне историографске литературе, Екмечић је темељно обрадио наведену проблематику, прилазећи јој са разних аспеката.¹⁰ Притом, ваља напоменути да се питањем Велике источне кризе није бавио само у својој дисертацији, већ и у другим делима и радовима као што су *Историја Југославије*,¹¹ *Стварање Југославије*,¹² *Историја српског народа (V–I)*,¹³ *Дуго кретање између клања и орања*,¹⁴ „Спољнополитички оквир југословенске историје новог века“,¹⁵ „Босна и Херцеговина 1802–1878.“,¹⁶ „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.“,¹⁷ „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године“,¹⁸ „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године“,¹⁹ „Национална

⁹ Ј. Алексић, „Живот и дело Милорада Екмечића“..., 280.

¹⁰ Исто, 281.

¹¹ Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972.

¹² Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, Београд: Просвета, 1989.

¹³ Владимир Стојанчевић, Јован Милићевић, Чедомир Попов, Радоман Јовановић, Милорад Екмечић, *Историја српског народа V–I (Од Првог устанка до Берлинског конгреса: 1804–1878)*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981.

¹⁴ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд: Завод за уџбенике, 2007.

¹⁵ Milorad Ekmečić, „Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka“, *Jugoslovenski istorijski časopis* (ЈИЏ), Beograd: Savez istorijskih društava Jugoslavije, 1988, 31–43.

¹⁶ Милорад Екмечић, „Босна и Херцеговина 1802–1878.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд: Службени лист СРЈ, 2002, 155–173.

¹⁷ Милорад Екмечић, „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: БИГЗ, 1997, 118–151.

¹⁸ Милорад Екмечић, „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: БИГЗ, 1997, 151–173.

¹⁹ Милорад Екмечић, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: БИГЗ, 1997, 173–203.

политика Србије према БиХ и аграрно питање (1844–1875)“,²⁰ „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878.“²¹ и др.

У којим је процесима, догађајима и феноменима Милорад Екмечић проналазио дубинске узроке Велике источне кризе, на чијем је крају дошло до прекомпозиције геополитичке карте Старог континента? Пре свега, у неуспелим реформама Османског царства које су временом почеле да дају супротан ефекат: уместо да постану фактор стабилизације и интеграције друштва, постале су кључни чинилац његове дезинтеграције. У својој књизи *Устанак у Босни 1875–1878*. Екмечић је истицао да су османске власти за потребе спровођења реформи узимале велике зајмове од британских, француских и аустријских банака, који су покушавале да враћају вишеструким увећањем пореза. То је, према његовом писању, довело до додатног осиромашења ионако сиромашног становништва Босне и Херцеговине, али и до подизања огромног незадовољства међу зависним сељацима, па је цела 1874. година протекла у немирима и мањим побунама.²²

Да би се понудио адекватан одговор на питање зашто се покушај темељне друштвене реорганизације Османског царства показао аутодеструктивним, потребно је анализирати како су се доносиле и спроводиле реформе унутар ове државе од 1839. године до избијања Велике источне кризе. Иако је познато да су одређени кораци у правцу модернизације Османске империје предузимани и у време султана Селима III (1789–1807), доба владавине његовог наследника, султана Махмуда II (1807–1839), било је обележено енергичним покушајима корених унутрашњих реформи, пре свега у домену војске, финансија, судства, администрације, пореске политике. И поред немалих спољних и унутрашњих изазова са којима се суочавао (Грчки рат за независност (1821–1830), Прва и Друга египатска криза (1831–1833; 1839–1841), лоша економска ситуација, енормна корупција, неефикасне институције), султан Махмуд II успео је да оствари неке битне планове: укинуо је јаничарски ред, реформисао оружане снаге, створио модерну флоту, вакуфске приходе ставио под државну контролу, ограничио овлашћења управника провинција, увео западноевропски начин облачења, а са њим и нове правне прописе и организацију државне управе.²³ Преминуо

²⁰ Милорад Екмечић, „Национална политика Србије према БиХ и аграрно питање (1844–1875)“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: БИГЗ, 1997, 25–47.

²¹ Милорад Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: БИГЗ, 1997, 203–257.

²² Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1973, 24–28; У даљем тексту: М. Екмечић, *Ustanak u Bosni...*,

²³ Више о томе видети у: Stanford Shaw, Ezel Kurel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II. Reform, Revolution and Republik: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977; *Историја Османског царства (приредио Робер Мантран)*, Београд: Клио, 2002.

је 1. јула 1839. године, у доба распламсавања Друге египатске кризе, али је његов реформаторски курс наставио његов син, султан Абдул Мецид I (1839–1861), који је у време доласка на престо имао шеснаест година. Четири месеца након доласка на власт новог султана, 3. новембра 1839. године, министар иностраних дела Османске империје Мустафа Решид–Паша у палати Топкапи прочитао је свечану владарску повељу (Хатишериф) којом се свим поданицима царства гарантовала неповредивост живота, части и имовине, без обзира на етничку и конфесионалну припадност; да ће се свим становницима царства судити по закону, да нико неће моћи да буде осуђен без истраге; да ће сви плаћати порез директно држави, према својим приходима и имовини; да ће се увести нови начин регрутације (равномерна заступљеност регрута из свих делова империје) и војни рок од максимум пет година.²⁴ Према наводима Робера Мантрана, овај октроисани законски пропис прочитан је пред највишим државним чиновницима Османског царства, дипломатским представницима великих сила и верским великодостојницима у делу Топкани палате по имену Гилхана, па је по томе и споменути документ назван Хатишериф (Хатихумајун) од Гилхане.²⁵ Од тог дана је у Османској империји отпочела ера Танзимата,²⁶ која је трајала до проглашења првог државног устава 1876. године у време султана Абдул Хамида II (1876–1909).²⁷

До „срећног доба“ Османског царства, у којем ће се примењивати „срећне реформе“ по замислима султана Абдул Мецида I и Мустафе Решид–Паше, водио је дуг и неизванпут са пуно замки и препрека. Показало се да је планирање велике унутрашње реорганизације османског система било много лакше осмислити него спровести у дело. Окоштало османско друштво, засновано на тимарском устројству, социјалним и верским неједнакостима, тешко је подносило најављене промене. Највећи део конзервативно настројених муслимана исказивао је отпор према Хатишерифу од Гилхане, пре свега због тога што једноставно није могао да прихвати законску изједначеност са немуслиманима. Тај део становништва није се мирио ни са реформским начинима уређивања уплате пореза ни са новим системом регрутације. Додатно „уље на ватру“ незадовољства долиле су две неродне године (1838. и 1839), па је свега неколико месеци

²⁴ Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*. (Београд: Српска књижевна задруга, 2004), 86–88.

²⁵ *Историја Османског царства* (приредио Робер Мантран), Београд: Клио, 2002, 552–553.

²⁶ Појам „танзимат“ потиче од множине арапске речи *tanzîm*, што значи реорганизација, трансформација, довођење ствари у ред. – James William Redhouse, Charles Wells, *Turkish Dictionary*, London: Bernard Quaritch, 1880, 261.

²⁷ Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд: Српска књижевна задруга, 2004, 87.

после обнародовања Гилханских реформи дошло до великих немира и у европском и у малоазијском делу Османског царства. Конзервативни муслимани су широм империје нападали хришћане, видевши у њима реметилачки фактор, одговоран за бројне проблеме и фрустрације са којима су се суочавали.²⁸ Немири су се наставили и у наредним годинама. Османско царство је, уместо периода мира и сређивања унутрашњих прилика, добило еру перманентне нестабилности, побуна и ратова.²⁹

У наведеном контексту, друштвено–економска ситуација у Босанском ејалету³⁰ представљала је сликовит пример неуспеха прокламованих реформи. Чињеница је да се радило о неразвијеном серхату, најзападнијој европској провинцији Османског царства, у којој су хришћани збирно чинили апсолутну већину становништва, а апсолутну власт вршили локални муслимански феудалци. Док су у непосредном суседству феудални односи били укидани и рушени (у Кнежевини Србији 1835. године, у Хабзбуршкој монархији током Револуције 1848–49.) у Босни и Херцеговини су неговани и дограђивани. Отпор феудалаца друштвеним променама био је превелик. Хатихумајун султана Абдул Мецида I (1839–1861) од 18. фебруара 1856. године још једном је подвукао правило једнакости хришћана и муслиманима пред законом и војну обавезу за обе конфесије, са могућношћу беделије (замене), али је и он остао „мртво слово на папиру“. Босанско–херцеговачке спахије су у том указу пронашле само додатни разлог на још већи притисак на хришћанску рају.³¹

Проучавајући социјалне прилике у Босни и Херцеговини уочи избијања Велике источне кризе, Милорад Екмечић је установио да је доминантна већина хришћана у овој области у социјалном погледу представљала подјармљен народ – од 77.000 породица слободних сељака само око 5% било је сељака хришћана.³² Како је изгледао живот и положај хришћанских кметова у наведеном подручју почетком 70–их година 19. века најбоље сведочи извод из записника Димитрија Дукића, који Екмечић цитира у

²⁸ Милош Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд: Еволута, 2016, 17–18.

²⁹ Више о томе видети у: Stanford Shaw, Ezel Kurel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II. Reform, Revolution and Republik: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977; *Историја Османског царства (приредио Робер Мантран)*, Београд: Клио, 2002.

³⁰ Напомињемо да се од административне реорганизације Османског царства 1867. године Босански ејалет назива „Босански вилајет“. – Прим. аут.

³¹ Ђорђе Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука: Институт за историју, 1995, 147.

³² Милорад Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*. (Београд: БИГЗ, 1997), 207.

својој књизи *Устанак у Босни*: „Кршћанин се сматра робом те добива као такав само по комад земљишта од спахије на обрађивање и култивирање, од којег мора кршћанин и држави и спахији велики данак плаћати. Ако кршћани своју земљу лијепо обраде те се иста његову спахији свиди, одузме му он ту земљу по вољи те га се свога кућанства протјера“.³³

Милорад Екмечић је, између осталог, научно проблематизовао питање развијености свести зависних босанско–херцеговачких становника о потреби насилног освајања слободног власништва над комадом земље коју обрађују, односно да ли је њихова основна мотивација за покретање устанка лежала у општем ослобођењу од феудалног поретка и стварању друштва слободних сељака по узору на Кнежевину Србију. Након опсежних истраживања утврдио је да у почетку сељаци нису ни могли, нити су били способни, нити су осећали политичке потребе, да захтев за слободним земљишним власништвом стављају у први план.³⁴ Екмечић наводи да је то потпуно разумљиво, из простог разлога што је само један одсто становништва био писмен. Основни мотиви за побуну били су слични онима који су покренули Српску револуцију седам деценија раније – огромни намети, самовоља, безобзирност и насилништво муслиманских феудалаца. Зато је Екмечић сматрао да је корен устанка у Босни и Херцеговини био чврсто везан за аграрно питање, али и истовремено испреплетен са мотивима националног ослобођења. С тим у вези, у *Историји Југославије* изнео је следеће становиште: „Узроци устанка били су у несавремености социјалне структуре друштва под турском влашћу, као и у зрелости потлачених националних заједница да створе самостална друштва изван турског државног механизма.“³⁵ Наведени став касније је свео на реченицу која можда најбоље објашњава карактер устанка у Херцеговини и Босни 1875–1878: „Аграрни покрет постао је национална револуција“.³⁶

У том контексту важно је истаћи да је један од битнијих мотива за избијање Велике источне кризе на тлу Херцеговине и Босне био везан за увећање пореских обавеза, које се временом претварало у израбљивање до граница несношљивости. Постоје подаци који говоре да је босанско–херцеговачким зависним сељацима на име пореза узимано између 65% и 80% годишњих прихода.³⁷ А шта је све спадало у пореске обавезе? Земљарина, траварина, кућарина, порез десетине (касније осмине, чак и петине) који се убирао на све врсте житарица, дуван, поврће, воће, грождје,

³³ М. Екмечић, *Устанак у Босни...*, 22.

³⁴ Ј. Алексић, „Живот и дело Милорада Екмечића“..., 283–284.

³⁵ Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972, 316.

³⁶ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878...*, 10.

³⁷ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, Београд: Српска књижевна задруга, 2008, 112.

сено, порез на вино и ракију, порез на броћ (биљку која је служила за бојење тканина црвеном бојом), агнам (порез на ситну стоку), домуција (порез на држање сваке веће свиње), порез на мед и још неколико сличних намета. Ако наведеном додамо и неретке злоупотребе од стране локалних ага и бегова, одсуство стварне безбедносне и правне сигурности, дискриминацију хришћана на верској основи, непоштовање њихове части и достојанства, добићемо „кроки портрет“ ситуације која је довела до „Невесињске пушке“.³⁸

Као важан сегмент предисторије почетка устанка у Херцеговини и Босни 1875. године Екмечић спомиње тајне националне организације које су створане у овим областима уз помоћ владе Кнежевине Србије. На основу истраживања обимне архивске грађе утврдио је да су оне настајале преко ситних трговаца, који су инструкције добијали од „одговорне управе у Београду“ на чијем су челу стајали архимандрит Нифифор Дучић, Мићо Љубибратић и Нико Окан.³⁹ Њихова суштинска улога се, према Екмечићевом казивању, може препознати у припремању устаничких чета као војног додатка српско–турском рату, уз придобијање и окупљање босанских бегова и њиховог помирења са кметовима; у првом случају планови су предвиђали покретање рата Србије против Османског царства, а у другом задржавање крупних земљишних поседа.⁴⁰ Екмечић сматра да је такав приступ владе Кнежевине Србије и српских националних радника био погрешан, јер ниједан устанак у Босни и Херцеговини није покренут на тај начин – или су учествовали сами бегови (углавном за очување својих феудалних привилегија) или сами кметови.⁴¹ „Тако је српска национална организација у планове ослобођења уносила двије супротности, двије крајности, од којих је свака представљала засебан појам о ослобођењу. Ослобођење раје увијек је најприје значило ослобођење од бегова. Та организација спајала је уједно пожар и воду“.⁴² То су, према Екмечићевим оценама, били кључни разлози због којих није дошло до реализације наведених планова.

Он је у контексту узрока избијања Велике источне кризе у *Стварању Југославије* говорио и о утицајима и закулисним договорима европских сила (посебно Тројецарском савезу Русије, Аустро–Угарске и Немачке, који је, према његовом тумачењу, формиран да би онемогућио неку евентуалну

³⁸ Miloš Ković, „The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina The British Perspective“, *Balkanica*, XLI, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts: Institute for Balkan Studies, 2010, 57; Душан Берић, „Укмећивање сељаштва и ослободилачки покрет у Босни и Херцеговини 1804–1878“, *Зборник Матице српске за историју*, 43, Нови Сад: Матица Српска, 1991, 43–99.

³⁹ М. Екмечић, *Устанак у Босни...*, 40–41.

⁴⁰ *Исто*, 41–54.

⁴¹ Ј. Алексић, „Живот и дело Милорада Екмечића“..., 284.

⁴² М. Екмечић, *Устанак у Босни...*, 54.

револуцију), бугарским тајним друштвима око Љубена Каравелова и Васиља Левског, активностима Луке Вукаловића и његовим прокламацијама становницима Босне и Херцеговине све три вере (да се подигну на буну и одметну од султанове власти), сличним акцијама српских социјалиста које је предводио Васа Пелагић.⁴³

Ту је свакако био и мотив религиозне нетолеранције, односно „дубоког верског расцепа“ између хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини, који је кулминирао оружаним обрачуном 1875. године.⁴⁴ На Екмечићево становиште према Великој источној кризи као специфичном феномену аграрно–верско–националног рата свакако је утицала западноевропска путописна литература, пре свега дела Артура Еванса,⁴⁵ Шарла Иријарта⁴⁶ и Паулине Ирби – Мјур Мекензи.⁴⁷ У књигама поменутих аутора описивао се изузетно неповољан положај хришћана, „фанатичност“ муслимана, суров третман заштија према зависним сељацима. Њихове импресије о муслиманском фактору у Босни и Херцеговини биле су углавном негативне. Наведени аутори, савременици и сведоци Велике источне кризе, сматрали су да је религија била основни идентитетски маркер који је одређивао став босанско–херцеговачких муслимана према хришћанима (без обзира што су и многи муслимани почетком 1875. године били погођени јако лошом општом економском ситуацијом). Примера ради, Шарл Иријарт је писао да су муслимани били ригорознији и нетолерантнији према хришћанима у Босни и Херцеговини, него муслимани према хришћанима у Јерусалиму.⁴⁸

⁴³ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, Београд: Просвета, 1989, 276–281; Ј. Алексић, „Живот и дело Милорада Екмечића“..., 284–285.

⁴⁴ Милорад Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878“, *Међународни научни skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj кризи 1875–1878. godine, Sarajevo-Ilidža (1–3. 10. 1975.)*, Сарајево: АНУБиН, посебно издање (том I), 1977, 51.

⁴⁵ Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875: sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku republiku*, Сарајево „Veselin Masleša“, 1965; Artur Evans, *Ilirska pisma*, Сарајево „Veselin Masleša“, 1967.

⁴⁶ Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875–1876: sa petnaest Vjerzovih crteža prema autorovim skicama i posebnom kartom*, Сарајево „Veselin Masleša“, 1981.

⁴⁷ Аделина Паулина Ирби, Георгина Мјур Мекензи, *Путовања у словенске провинције Турске у Европи (друго издање, Лондон, 1877)*, Сарајево: СПКД „Просвјета“, 2014.

⁴⁸ „Dok Arapin hladnokrvno posmatra vjerske manifestacije hrišćana u Jerusalemu (...) kako to da musliman iz Bosne i Hercegovine, nepokoran čak i sultanovoj volji i valjanim naredbama, progoni raju svojom mržnjom i odbija joj mogućnosti da se koristi liberalnim odredbama darovanih reformi?“ – Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875–1876: sa petnaest Vjerzovih crteža prema autorovim skicama i posebnom kartom*, Сарајево „Veselin Masleša“, 1981, 122.

Припадност различитим религијама поистовећивала се са припадношћу различитим цивилизацијским круговима, различитим погледима на свет, најпосле, различитим нацијама, без обзира што се радило о људима истог језика и истог (или сличног) етничког порекла. Зато Екмечић каже да је „идентификација вере и нације у време турске власти била толико природна да се промена до краја 1878. није приметила“.⁴⁹

У светлу наведене тезе Екмечић је заступао становиште да је устанак у Херцеговини и Босни 1875–1878. имао национални карактер – само што је побуњени сељак своје национално осећање сводио на верску искључивост и нетолеранцију. Такав став поткрепљивао је чињеницом да су православни хришћани (и значајан део римокатолика, посебно они око дон Ивана Мусића) масовно узели учешће у устанку, док су босанско–херцеговачки муслимани, насупрот томе, стварали добровољачке јединице за сузбијање устанка заједно са османским трупама.⁵⁰ У оружаним акцијама локалних муслиманских чета против хришћанских устаника Екмечић није препознавао само борбу за одбрану Османског царства (као државе ислама) и очување статуса стеченог социјалном и конфесионалном припадношћу већ – почетак верског рата до истребљења.⁵¹

Он је у својој дисертацији (преточеној у књигу *Устанак у Босни 1875–1878.*) као један од узрока избијања Невесињске пушке навео и један чинилац који није био везан за геополитичке односе великих сила и лоше друштвено–економске прилике у Османском царству: реч је о необично јакој зими која је проузроковала помор стоке и глад у многим деловима Босанског вилајета. Празан стомак је засигурно био један од главних мотива за покретање оружане побуне. Као моменат који је довео до тачке кључања у Херцеговини и Босни Екмечић истиче лицитацију за нови закуп десетине у јуну 1875. године: „Власти су одлучиле да натјерају сеоске општине да оне саме исплате десетину. На тај се начин тражило да сељак за рачун државе сам себе пљачка.“⁵² У контексту овог догађаја наводи да је било и хапшења сеоских кнезова, њиховог шамарања, понижавања и претњи да ће, уколико не сакупе новац за закуп десетине, платити својим главама. Присилјавање сиромашних, гладних, понижених, малтретираних кметова да по сваку цену преузму закуп десетине и исплате је османским државним органима била је „кап која је прелила чашу“.⁵³

⁴⁹ Милорад Екмечић, „Религиозни тип национализма у Босни и Херцеговини као извор грађанског рата 1992.“, *Срби на историјском раскршћу*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, 402.

⁵⁰ М. Екмечић, *Устанак у Босни...*, 112–113.

⁵¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије, књ. 2*, Београд: Просвета, 1989, 287.

⁵² М. Екмечић, *Устанак у Босни...*, 33.

⁵³ Милорад Екмечић, „Почетак босанског устанка 1875. године“, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, год. 6, Сарајево: Историско друштво

Иако је 9. јул 1875. године општеприхваћени датум почетка устанка у Херцеговини, Екмечић је током својих истраживања открио да је пушкарања и мањих организованих окршаја било и пре тога, наводећи да је још крајем јуна те године била побуна католичког становништва Поповог Поља, и да је црногорски књаз Никола 6. јула (дакле, три дана пре „Невесињске пушке“) „обавестио далматинског гувернера да је устанак избио у Попову, Стоцу и Невесињу“.⁵⁴ Екмечић је у *Стварању Југославије* изнео занимљиву констатацију која каже да би се имало разлога сумњати у „невиност црногорских и аустро–угарских власти око избијања ове побуне“, јер су обе стране имале својих интереса у њој: Аустро–Угарска нипошто није желела да се Босна уједини са Србијом и под својим „меким трбухом“ добије увећану српску државу која би засигурно представљала прави „магнет“, потенцијални „Пијемонт“ за Јужне Словене на њеној територији (иако се у почетку устанка Аустро–Угарска формално држала неутрално); Црна Гора желела је да присаједини Херцеговину.⁵⁵ Уопште узев, Екмечић је сматрао да је у сложеном колоплету геополитичких односа између великих сила, али и Аустро–Угарске, Црне Горе и Србије, лежао један од пресудних фактора и за даљи ток и за коначни исход Велике источне кризе.

Милорад Екмечић је систематично и документовано више деценија научно изучавао проблематику Велике источне кризе (1875–1878), њене узроке, ток и последице. Прилазећи овој комплексној тематици са разних аспеката, показао је да је аграрно питање, које је лежало у корену „Невесињске пушке“, било у каузалној вези са питањем националног ослобођења, односно да је једно произишло из другог и међусобно се прожимало. Симбиоза ова два питања била је, према порукама његових дела, карактеристика не само ратова током Велике источне кризе, већ и једна од главних особености модерне српске историје уопште.⁵⁶

Екмечићев научни опус снажно је утицао на формирање ставова неколико генерација историчара према коренима Велике источне кризе. Усудићемо се констатовати да је у протеклих пола века практично било немогуће проучавати наведену проблематику, а не консултовати резултате Екмечићеве историографске делатности. У прилог томе говоре књиге и радови Ибрахима

Босне и Херцеговине, 1954, 267–305.

⁵⁴ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, Београд: Просвета, 1989, 284.

⁵⁵ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, Београд: Просвета, 1989, 282–286; Ј. Алексић, „Живот и дело Милорада Екмечића“..., 285.

⁵⁶ Ј. Алексић, „Живот и дело Милорада Екмечића“..., 306.

Тепића,⁵⁷ Галиба Шљива,⁵⁸ Душана Берића,⁵⁹ Ђорђа Микића,⁶⁰ Боривоја Милошевића,⁶¹ Бошка Бранковића,⁶² Радована Субића,⁶³ Хасана Шкапура,⁶⁴ Братислава Теиновића,⁶⁵ Радована Пилиповића⁶⁶ и др. И поред тога што

⁵⁷ Ibrahim Terić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856–1878)*, Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1988.

⁵⁸ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878*, Тешањ: Planjах, 2013.

⁵⁹ Душан Берић, „Почетак Херцеговачког устанка 1875. године“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине (бр. 1)*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1995, 203–234; Душан М. Берић, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије (1848–1878)*, Београд: Гутенбергова галаксија, 2000; Душан Берић, „Однос веза између Првог српског устанка и устанка у Херцеговини 1852–1862. и 1875–1878.“, *Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина*, Бања Лука: АНУРС (Научни скупови VI, Одјељење друштвених наука 8, 2004), 283–296.

⁶⁰ Ђорђе Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука: Институт за историју, 1995; Ђорђе Микић, „Богатство историје у писму крајишких устаника херцеговачким устаницима од 24. септембра 1875. године“, *Невесинска пушка. Зборник радова са научног скупа о устанку у Херцеговини 1875–1878*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006, 78–94.

⁶¹ Боривоје Милошевић, *Свештенство Босанске Крајине у устанку 1875–1878. године* (сепарат), Београд: САНУ, Одбор за историју Босне и Херцеговине, 2012; Боривоје Милошевић, „Српско свештенство и ослободилачки покрети Срба у Босни у посљедњем вијеку турске управе“, *Ђоровићеви сусрети. Међународни научни скуп историчара, Херцеговачки устанак 1875–1878*, Гацко: СПКД Просвјета, 2016, 113–134; Боривоје Милошевић, „Ослободилачки покрети и идеја јужнословенског јединства у Босни и Херцеговини“, *Историја југословенске идеје 1500–1918*, Бања Лука: НУБЛ – Независни универзитет Бања Лука, 2018, 173–248.

⁶² Бошко Бранковић, „Митрополит Михаило и устанак Срба у Босни 1875–1878. године“, *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године (Поводом 140 година од подизања устанка)*, *Зборник радова*, Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016, 33–43.

⁶³ Радован Субић, *Стилман и балкански устаници (1866–1878)*, Београд: Phoenix Press, 2016; Радован Субић, „Гледстон и Велика Источна криза (1875–1878)“, *Ђоровићеви сусрети. Међународни научни скуп историчара, Херцеговачки устанак 1875–1878*, Гацко: СПКД Просвјета, 2016, 211–232.

⁶⁴ Hasan Škapur, *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875–1878)*, Sarajevo: Centar za osmanističke studije, 2016.

⁶⁵ Братислав Теиновић, *Српски устанак у Босни 1875–1878*, Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2006; Братислав Теиновић, „Савременици о хабзбуршким политичким тежњама и плановима за војну окупацију Босне и Херцеговине 1787–1875“, *Политеиа: научни часопис Факултета политичких наука у Бањој Луци за друштвена питања*, бр. 25 (13), Бања Лука: Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци, 2023, 63–90; Братислав Теиновић, „Поп Василије Вајан Ковачевић (1844–1896) и његово свједочанство из српског устанка у Босни 1875–1878“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске I (1)*, Бања Лука: Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2009, 443–451.

⁶⁶ Радован Пилиповић, „Устанички покрети код Срба у североисточној Босни 1875–1876. године“, *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*

је у последње три деценије било покушаја преиспитивања и оспоравања одређених Екмечићевих закључака према историјском карактеру Велике источне кризе, чињеница је да је његово дело остало својеврсна референтна тачка у односу на коју се формирају историографска становишта, без обзира на то да ли се поједини аутори слажу са Екмечићевим оценама или не.⁶⁷ Плодови Екмечићевог проучавања корена и узрока Велике источне кризе у контексту Источног питања и балканске политике великих сила део су ризнице научно утемељеног знања. Тај их квалитет сврстава у ред незаобилазних штива за даља испитивање ове проблематике.⁶⁸

Објављени извори:

Берић, Душан, „Укмећивање сељаштва и ослободилачки покрет у Босни и Херцеговини 1804–1878”, *Зборник Матице српске за историју*, 43, Нови Сад: Матица Српска, 1991, 43–99.

Берић, Душан, „Почетак Херцеговачког устанка 1875. године“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* (бр. 1), Београд: Српска академија наука и уметности, 1995, 203–234.

Берић, Душан, „Однос веза између Првог српског устанка и устанка у Херцеговини 1852–1862. и 1875–1878.“, у зборнику: *Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина*, Бања Лука: АНУРС (Научни скупови VI, Одјелење друштвених наука 8), 2004), 283–296.

Бранковић, Бошко, „Митрополит Михаило и устанак Срба у Босни 1875–1878. године“, *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године (Поводом 140 година од подизања устанка)*, Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016, 33–43.

Екмечић, Милорад, „Почетак босанског устанка 1875. године“, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, год. 6, Сарајево: Историско друштво Босне и Херцеговине, 1954, 267–305.

Екмећић, Милорад, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878“, *Међународни научни скуп поводом 100-годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и истоочној кризи 1875–1878. године, Сарајево-Илидџа (1–3. 10. 1975)*, Сарајево: АНУБиН, посебно издање (том I), 1977, 49–89.

(поводом 140 година од подизања устанка), *Зборник радова*, Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016, 65–75.

⁶⁷ Више о томе видети у: Edin Radušić, „Pitanje ustanka 1875–1878. u bosanskohercegovačkoj historiografiji: između historijske istine i multiperspektivnosti“, *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001–2017)*, 1, Сарајево: Академија наука и уметности Босне и Херцеговине, 2020, 99–130.

⁶⁸ Ј. Алексић, „Живот и дело Милорада Екмечића“..., 307.

Екмечић, Милорад, „Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka“, *Jugoslovenski istorijski časopis* (ЈИС), Београд: Savez istorijskih društava Jugoslavije, 1988, 31–43.

Екмечић, Милорад, *Устанак у Босни 1875–1878*, Београд: Службени лист СРЈ: Балканолошки институт САНУ, 1996.

Екмечић, Милорад, „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: БИГЗ, 1997, 118–151.

Екмечић, Милорад, „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: БИГЗ, 1997, 151–173.

Екмечић, Милорад, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: БИГЗ, 1997, 173–203.

Екмечић, Милорад, „Национална политика Србије према БиХ и аграрно питање (1844–1875)“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: БИГЗ, 1997, 25–47.

Екмечић, Милорад, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878.“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: БИГЗ, 1997, 203–257.

Екмечић, Милорад, „Покушаји периодизације и дефиниције Источног питања“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд: Српска књижевна задруга, 1999, 51–84.

Екмечић, Милорад, „Религиозни тип национализма у Босни и Херцеговини као извор грађанског рата 1992.“, *Срби на историјском раскрићу*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, 395–429.

Екмечић, Милорад, „Босна и Херцеговина 1802–1878.“, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд: Службени лист СРЈ, 2002, 155–173.

Ковић, Милош, „The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina The British Perspective“, *Balkanica*, XLI, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts: Institute for Balkan Studies, 2010, 55–71.

Микић, Ђорђе, „Богатство историје у писму крајишких устаника херцеговачким устаницима од 24. септембра 1875. године“, *Невесинска пушка. Зборник радова са научног скупа о устанку у Херцеговини 1875–1878*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006, 78–94.

Милошевић, Боривоје, *Свештенство Босанске Крајине у устанку 1875–1878. године* (сепарат), Београд: САНУ, Одбор за историју Босне и Херцеговине, 2012.

Милошевић, Боривоје, „Српско свештенство и ослободилачки покрети Срба у Босни у посљедњем вијеку турске управе“, *Ђоровићеви сусрети*.

Међународни научни скуп историчара, Херцеговачки устанак 1875–1878, Гацко: СПКД Просвјета, 2016, 113–134.

Милошевић, Боривоје, „Ослободилачки покрети и идеја јужнословенског јединства у Босни и Херцеговини“, *Историја југословенске идеје 1500–1918*, Бања Лука: НУБЛ – Независни универзитет Бања Лука, 2018, 173–248.

Пилиповић, Радован, „Устанички покрети код Срба у североисточној Босни 1875–1876. године“, *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године (поводом 140 година од подизања устанка)*, *Зборник радова*, Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016, 65–75.

Radušić, Edin, „Pitanje ustanka 1875–1878. u bosanskohercegovačkoj historiografiji: između historijske istine i multiperspektivnosti“, *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001–2017)*, 1, Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, 2020, 99–130.

Субић, Радован, „Гледстон и Велика Источна криза (1875–1878)“, *Ђоровићеви сусрети. Међународни научни скуп историчара, Херцеговачки устанак 1875–1878*, Гацко: СПКД Просвјета, 2016, 211–232.

Теиновић, Братислав, „Поп Василије Вајан Ковачевић (1844–1896) и његово свједочанство из српског устанка у Босни 1875–1878“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске I (1)*, Бања Лука: Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2009, 443–451.

Теиновић, Братислав, „Савременици о хабзбуршким политичким тежњама и плановима за војну окупацију Босне и Херцеговине 1787–1875“, *Политеиа: научни часопис Факултета политичких наука у Бањој Луци за друштвена питања*, бр. 25 (13), Бања Лука: Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци, 2023, 63–90.

Путописи:

Evans, Artur, Dž. *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875.: sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku republiku*, Сарајево: „Veselin Masleša“, 1965.

Ирби, Аделина Паулина, Мјур Мекензи Георгина, *Путовања у словенске провинције Турске у Европи (друго издање, Лондон, 1877)*, Сарајево: СПКД „Просвјета“, 2014.

Irijart, Šarl, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875–1876: sa petnaest Vjeržovih crteža prema autorovim skicama i posebnom kartom*, Сарајево: „Veselin Masleša“, 1981.

Штампа:

Екмечић, Милорад, „Полемика о Југославији“, *Недељне информативне новине (НИН)*, год. 38, бр. 2037 (14. јануар 1990. године), Београд 1990, 36–37.

Докторске дисертације:

Алексић, Јован, Ј. „Живот и дело Милорада Екмечића (1928–2015)“ (Докторска дисертација, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, 2021).

Литература:

Берић, Душан, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије (1848–1878)*, Београд: Гутенбергова галаксија, 2000.

Božić, Ivan, Ćirković, Sima, Екмечић, Milorad, Dedijer, Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Београд: Prosveta, 1972.

Гавриловић, Славко, Крестић, Василије, Раденић, Андрија, Милутиновић, Коста, Н. Ивић, Павле, Кашић, Јован, Живковић, Драгиша, Медаковић, Дејан, *Историја српског народа, књ. V–2*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981.

Ђорђевић, Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд: Службени лист СРЈ, 1995.

Evans, Artur, *Pirska pisma*, Сарајево: „Veselin Masleša“, 1967.

Екмечић, Милорад, *Устанак у Босни 1875–1878*, Сарајево: „Veselin Masleša“, 1973.

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије, књ. 2*, Београд: Просвета, 1989.

Екмечић, Милорад, *Устанак у Босни 1875–1878*, Београд: Службени лист СРЈ; Балканолошки институт САНУ, 1996.

Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања и орања: Историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд: Завод за уџбенике, 2007.

Историја Османског царства (приредио Робер Мантран), Београд: Клио, 2002.

Јагодић, Милош, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд: Еволута, 2016.

Ковић, Милош, *Дизраели и Источно питање*, Београд: Слио, 2007.

Микић, Ђорђе, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука: Институт за историју, 1995.

Ортајли, Илбер, *Најдужи век империје*, Београд: Српска књижевна задруга, 2004.

Попов, Чедомир, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, Београд: Српска књижевна задруга, 2008.

Поповић, Васиљ, *Источно питање: историски преглед борбе око опстанка османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1928.

Redhouse, James William, Wells, Charles, *Turkish Dictionary*, London: Bernard Quaritch, 1880.

Stavrianos, Leften Stavros, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd: Equilibrium, 2005.

Субић, Радован, *Стилман и балкански устанци (1866–1878)*, Београд: Phoenix Press, 2016.

Стојанчевић, Владимир, Милићевић, Јован, Попов, Чедомир, Јовановић, Радоман, Екмечић, Милорад, *Историја српског народа, књ. V–I*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981.

Shaw, Stanford Jay, Kurel Shaw Ezel, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II. Reform, Revolution and Republik: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Теиновић, Братислав, *Српски устанак у Босни 1875–1878*, Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2006.

Терић, Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856–1878)*, Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1988.

Škapur, Hasan, *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875–1878)*, Sarajevo: Centar za osmanističke studije, 2016.

Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1869–1878*, Tešanj: Planjax, 2013.

Summary

Jovan J. Aleksić

THE ROOTS AND CAUSES OF THE GREAT EASTERN CRISIS (1875–1878) IN THE MIRROR OF MILORAD EKMEČIĆ'S SCIENTIFIC OPUS

Milorad Ekmečić had systematically and documented, for several decades, scientifically studied the problem of the Great Eastern Crisis (1875–1878), its causes, course and consequences. In which processes, events and phenomena did Milorad Ekmečić find the deep causes of the Great Eastern Crisis? First of all, in the failed reforms of the Ottoman Empire, which over time began to

have the opposite effect: instead of becoming a factor in the stabilization and integration of society, they became a key factor in its disintegration. Ekmečić emphasized that the Ottoman authorities, for the purposes of implementing reforms, took large loans from British, French and Austrian banks, which they tried to repay by increasing taxes several times. According to his writing, this led to additional impoverishment of the already poor population of Bosnia and Herzegovina, but also to the rise of enormous discontent among the dependent Christian peasants, which resulted in their armed rebellion. Approaching this complex topic from various aspects, he showed that the agrarian issue, which laid at the root of the “Nevesinje Rifle”, was in a cause-and-effect relationship with the issue of national liberation, that is, that one arose from the other and was mutually interwoven. The symbiosis of these two issues was, according to the messages of his works, a characteristic not only of the wars during the Great Eastern Crisis, but also one of the main features of modern Serbian history in general. The fruits of Ekmečić’s study of the in-depth causes of the Great Eastern Crisis in the context of the Eastern Question and the Balkan policies of the great powers represent a valuable treasure trove of firmly founded knowledge. This quality places them among the indispensable scientific readings for further examination of this issue.

Key words: Milorad Ekmečić, history of historiography, Great Eastern Crisis (1875–1878), Ottoman Empire, great powers, Nevesinje Rifle, Herzegovina, Bosnia.

